

УДК 81'42:329(477)

Калиновська О. В.

СПЕЦИФІКА КОНОТАТИВНИХ ЗНАЧЕНЬ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРОСТОРОВИХ ПОНЯТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті зроблено семантичний аналіз просторових понять в українському політичному дискурсі, розглянуто семантичні зміни в структурі ойконімів, спричинені тотальною ідеологізацією українського топонімічного простору в радянський період, подано структурно-семантичні моделі українського ойконімічного простору.

Простір є універсальною категорією людського буття, він є тим «кодом, через який відбувається членування, категоризація, структурування дійсності в мовній свідомості» [1, 767]. Простір можна розглядати як важливе словотвірне джерело, бо саме простір, структурований навколо людини, стає суб'єктивним, отже, набуває ціннісної значущості для суб'єкта, що безпосередньо відображається в мові [2].

Суб'єктивність сприйняття простору впливає на зміни у складі та семантиці лексичних одиниць, що яскраво демонструє процес ідеологізації та соціологізації просторових значень у системі українського радянського політичного дискурсу (далі - УРПД). Однією із семантичних особливостей тоталітарного дискурсу є наповнення абстрактної лексики ідеологічно й соціально значущими значеннями. Так система просто-

рових значень максимально використовується для пропаганди й насадження міфологем, важливих для тоталітарної влади.

Осмилення просторових категорій у структурі УРПД пов'язано з такими тенденціями: чітким структуруванням простору (визначення центру й периферії), членуванням навколишньої дійсності, встановленням чітких меж щодо «свого» світу і протиставлення його «чужому». Просторові номінації в УРПД мають системний характер, є чітко структурованими і пов'язані чіткими градаційними відношеннями, що відображає не лише територіально-просторову реальність, а й ідеологічну спрямованість тоталітарного суспільства.

У радянському політичному дискурсі використовується традиційна тривимірна модель простору, представлена універсальними орієнтирами «вперед - назад», «ліворуч - праворуч», «вгору - вниз». Через те, що ці просторові універсали пов'язуються з оцінним протиставленням «добре - погано», саме просторові поняття відіграють важливу роль в утворенні ідеологічної шкали цінностей явищ суспільного життя в тоталітарному суспільстві.

Соціальне й ідеологічне маркування стає домінуючою ознакою просторових значень у системі УРПД. На лексико-семантичному рівні це виявляється в появі додаткової конотативної (ідеологічно-оцінної) семи в семантичній структурі просторових значень в умовах однотипної повторюваної сполучуваності. Ідеологічний компонент завжди пов'язаний з певною оцінкою, він є оцінно-ідеологічним [3, 22]. Поряд з ідеологічно-оцінним компонентом у структурі конотативного значення виділяємо емоційність й експресивність (яка пов'язана з певним ступенем вияву ознаки).

Отже, в структурі УРПД, представленого в текстах партійних документів [4], виділяємо лексико-семантичне поле просторових значень, представлене лексико-тематичними групами, в межах яких розгортаються потрібні тоталітарній владі міфологеми:

1) лексеми зі значенням просторової локації. Локативні номінації представлено такими лексемами: *планета {прогресивні сили планети}, світ {прогресивні сили світу, трудящі всього світу, новий світ єдності трудящих}, місце (місця бойової і трудової слави, місце проживання трудящих), країна (наша, радянська, соціалістична, Країна Рад), держава (молода Радянська держава, багатонаціональна), край, республіка, місто, столиця. Сюди належать виробничі терміни завод, підприємство, фабрика, інститут (зразковий комуністичний);*

2) лексеми зі значенням просторової структуризації. Специфіка таких значень полягає в їх амбівалентності. У структурі УРПД є цілі відрізки тексту, які чітко номінують межі простору і водночас вказують на його безмежність: *«Всі ми, хоч би в якій республіці ми жили, — радянські патріоти, діти однієї соціалістичної Батьківщини. Наша рідна земля, Вітчизна наша — це неосяжні простори, що розкинулись від Тихого океану до Балтійського моря, від Північного Льодовитого океану до Паміру і Кавказу»;*

3) лексеми зі значенням просторової орієнтації. Значення просторової орієнтації «вгору» представлено іменниками *висота, ступінь*, дієсловами *зростати, підноситися* й утвореними від них іменниками *зростання, піднесення*, часто у сполученні з прислівниками *бурхливо, безперервно, високо, все вище*, які у структурі УРПД утворюють словосполучення «дубльованої семантики»: *підносити на все вищий і вищий рівень, зростає все вище й вище*. Аналогічні словосполучення можуть актуалізувати сему кількості (*зростає кількість трудових бригад*); якості (*підвищується добробут, даліше підносити соціалістичне змагання, політичне й трудове піднесення*).

Значення «вперед» представлено дієсловами *йти, просуватися*, зворотом *рухатися вперед*. Позитивна оцінність цього значення посилюється експресивами: *чудовий рух вперед, благородний рух вперед*. З позитивним забарвленням значення «бути попереду» пов'язано виникнення радянська *передовик* - «той, хто випереджає інших, домагається найбільших успіхів у роботі» [5]. Відповідно, значення прикметника *передовий* - «вищий від інших рівнем свого розвитку» - поширюється на явища, характерні для радянського суспільства: *передова наука, виставка передового досвіду*. Значення руху вперед виражається метафоричним значенням лексеми *крок*: *великий крок вперед, нові великі кроки*.

Зі значенням руху пов'язано також значення «напряму руху», яке в УРПД передається лексемами *лінія, путь, курс*, що, метафоризуючись, вказують на спосіб руху - «правильно», «лінійно», відповідно до партійних настанов. Лексеми зі значенням руху в просторі: іменникові форми *перехід, рух, крок*; дієслівні - *поширювати, розгортати, розвивати, спрямовувати, зміцнювати, збільшувати, підвищувати, зростати, посилювати*, а також утворені від них іменники *поширення, розгортання, розвиток, спрямування, зміцнення, збільшення, підвищення, зростання, посилення* в структурі УРПД актуалізують не лише семи протяжності, процесуаль-

ності, а й швидкості *прискорення темпів зростання* (ця словосполучка в структурі УРПД розглядається як знаково-ритуалізована).

, Антонімічної трансформації в системі радянського політичного дискурсу зазначають вектори «праворуч - ліворуч». У суспільній свідомості значення «правий» асоціюється з позитивною аксіологічністю, що пов'язано з архетипною бінарною опозицією *правий/лівий*, де *правий* наділено позитивною оцінністю. Саме з таким значенням існує слово *правий* у західноєвропейському політичному дискурсі. В структурі радянського дискурсу відбулась аксіологічна переорієнтація і в позитивному значенні існує лексема *лівий*, хоч похідне *лівак* зберігає негативно оцінене значення «опортуніст, який свої дрібнобуржуазні погляди прикриває революційними фразами» [5].

Група прикметників параметричного значення: *високий, глибокий, широкий, великий* в системі УРПД, реалізуючи значення «найвищої міри якості», набуває значення «над міру»: *найширші маси, найбільші успіхи, велетенські клоди, найбільші перетворення, величезні досягнення*. Параметричні прикметники продукують активні дериваційні відношення: *глибокий - глибочезний - найглибший - глибина - глибинний - глибоко - поглиблювати - поглиблений*; *високий - височезний - найвищий - височенний - високо; широкий - широченний - широчезний - найширший - ширити - розширений - поширений*; *великий - величезний - величний*, що забезпечує їм широку функціональність у структурі УРПД: створювати експресивні *{величезний край}*, ідеологічно-оцінні *{глибше вивчайте, ширше пропагуйте, найширші маси трудящих}* характеристики, виступати транспонентами семантики слів, будучи засобами десемантизації тексту.

Яскравим прикладом ідеологізації просторових номінацій виступають назви союзних республік. Актуалізаторами конотативної семантики в даних онімах є атрибути *радянський, соціалістичний, революційний*.

Номінації радянських республік у текстах радянського політичного дискурсу представлені такими ланцюжками: повна офіційна назва *Українська Радянська Соціалістична Республіка, Узбецька Радянська Соціалістична Республіка, Молдавська Радянська Соціалістична Республіка - Українська РСР, Узбецька РСР, Молдавська РСР* - семантичний дублет - аббревіатура *УРСР, УзРСР, МРСР* - аналітична конструкція (традиційна назва з обов'язковим ідеологічним компонентом) *Радянська Україна, Радянсь-*

кий Узбекистан, Радянська Молдавія - усталений перифрастичний зворот «*всесоюзна житниця*», «*республіка білого золота*»; «*республіка-сад*» [6], За.рахунок різних словотвірних способів, дублетнихономастичних лексем, перифрастичних еквівалентів назви республік виявляють різний ступінь стилістично-експресивного забарвлення.

До того ж назви радянських республік представлено стереотипним ідеологізованим контекстом «всебічно розвинута соціалістична республіка»: «*Казахстан сьогодні — це всебічно розвинута соціалістична республіка*», «*Радянська Киргизія сьогодні - це всебічно розвинута соціалістична республіка*», і метафоризованою сполучкою «*сім'я народів-братів*», у якій актуалізовано асоціативну сему «*сім'я*» *{розквіт республіки у єдиній сім'ї братніх радянських народів}*. Тому дані номени в структурі радянського політичного дискурсу можна кваліфікувати як ідеологічно конотовані.

Як підтверджує аналіз досліджуваного матеріалу, локативні номінації (назви союзних республік) у текстах промов радянських і партійних діячів можуть супроводжуватися різними конотативними значеннями. Так, порівнюючи доповіді Л. І. Брежнєва [7], виголошені на честь 50-річчя СРСР у Тбілісі, Вірменії, Києві, можна стверджувати, що хороніми Грузія, Вірменія, Україна в цих доповідях представлено по-різному. У промові «П'ятдесят років Радянській Грузії» хоронім Грузія, крім ідеологічного контексту «*братньої сім'ї народів*», представлено й культурологічним контекстом: «*Грузія - країна стародавньої культури*», «*Важливу роль у розвитку Радянської науки відіграють грузинські вчені*», «*Грузинська музика, поезія, театр, кіно збагачують внутрішній світ радянських людей, кличуть їх до світлих ідеалів*». Словосполучки з яскравими історико-культурними конотаціями «*середньовічні вежі*», «*стародавня земля*» - корелюють зі значеннями «*сьогоднішня Грузія*», «*молоді прекрасні міста*»; «*стародавня і вічно молода грузинська культура*». У доповіді згадуються імена грузинських діячів культури та мистецтва: Шота Руставелі, Ілля Чавчавадзе, Серго Закаріадзе.

Як культурема представлений і хоронім Вірменія в промові «П'ятдесят років Радянській Вірменії»: «*Значним є вклад, що його вніс вірменський народ у розвиток світової цивілізації*», «*Минають роки, але не слабшає могутня сила впливу такого шедевра вірменської народної поезії, як героїчний епос "Давид Сасунський"*», «*вірменський народ — творець стародав-*

ньої культури», «сторінки стародавніх рукописів». Проте контекст хороніма Україна у промові «В єдиному строю - до нових перемог» представлено лише соціологемами: «трудящі України», «трудовий подвиг робітничого класу України» й міфологемами про «дружбу російського, українського й інших народів СРСР»: «сьогодні комуністи, робітники і селяни, весь трудовий народ, не тільки Росії і України, але також Білорусії, Казахстану, Молдавії, Прибалтики, Закавказзя і Середньої Азії, словом - усіх *η* 'ятнадцяти наших союзних республік...», «Комуністи, всі трудящі Радянської України в єдиному строю народів-братів нашої багатонаціональної соціалістичної вітчизни вносять гідний вклад в будівництво комунізму в нашій країні», «...успіхи України — це значною мірою і плід дружби братніх народів усієї Радянської країни...», «...міцна виробнича дружба... зв'язала шахтарів Донецька і Кемерово, металургів Придніпров'я і Казахстану, колгоспників Херсонщини з її грузинськими побратимами...», «дружба і союз безсмертних народів - російського і українського». Такий ідеологізований, стереотипний контекст вживання лексеми Україна розмиває її денотативне значення, є засобом деідентифікації України як окремого політичного, історико-культурного утворення.

Соціальне та ідеологічне маркування простору, виразна домінанта соціальної та ідеологічної оцінки простежується в топонімах. Топоніми є досить стійкими знаками мови і культури [8]. Семантична структура ойконіма потенційно містить низку загальних і одиничних значень, що утворюють певну історико-культурну інформацію [9]. Водночас ойконіми виступають знаками соціальними і можуть бути наділені «ідеологічною функцією», тобто виражати в силу своїх конотативних (асоціативних) властивостей певні комплекси ідей.

В українській топонімічній системі за роки Радянської влади склалася культова модель номінацій, породжена комуністичною міфологією. З метою ритуалізації суспільної свідомості Радянська влада вдалася до масштабних перейменувань назв населених пунктів. Директивний спосіб перейменувань позбавляє топонімічні назви внутрішньої мотивації. Такі назви виступають лише знаками ідеологічного маркування топонімічного простору.

На лексико-семантичному рівні мови це пов'язано з процесами:

1) вторинної номінації топонімічних об'єктів засобами введення антропонімів із символічним значенням;

2) процесом онімізації апелювативів, які в своїй семантичній структурі мають виразні ідеологічно й соціально оцінні семи.

Аналіз назв населених пунктів України (за Довідником «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р.» [10]) дає підстави виділити такі структурно-семантичні моделі ойконімів, утворених у радянський період.

1. Відантропонімні утворення, похідні від псевдонімів, прізвищ або по батькові «засновників комуністичної партії, діячів революційного руху». Ойконіми цієї групи представлені:

1) чистими основами: *Димитров, Орджонікідзе, Щорс, Фрунзе*;

2) зміненою граматичною формою прізвища, по батькові або псевдоніма: *Леніна* (8 назв), *Ілліча, Леніне* (9 назв), *Ватутіне, Вахрушеве, Жданове, Калініна, Калініне, Кірова, Кірове, Котовського, Крупське, Крупської, Чапаєва, Чапаєве, Свердловва, Свердлове, Чкалова, Чкалове, Щорса*;

3) дериваційними варіантами, утвореними за допомогою суфіксації. Найпродуктивнішими у цій групі є форманти -івк-: *Іллічівка* (9 назв), *Ленінівка, Ульяновка, Жданівка, Ворошилівка, Луначарівка, Мануїлівка, Щорсівка, Чубарівка* та -ськ- (-івськ-): *Ленінське* (33 назви), *Калінінське, Фрунзенське, Щорськ, Чапаєвське, Іллічівськ, Іллічівське, Улянівське, Артемівськ*. Поширеним є також дериваційний варіант із суфіксом -ов-(-ев-): *Іллічеве, Ленінове, Улянове, Артемове, Димитрове, Енгельсове, Жданове, Тельманове, Щорсове*. Суфікс -к-, що творить ще один словотвірний варіант цієї групи онімів, вносить у семантику ойконіма значення предметності: *Ленінка, Кіровка, Куйбишевка, Чапаєвка, Чкаловка*;

4) аналітичними конструкціями: *Ленінська Слобода, Заповіт Ленінський, Пам'ять Леніна, Пам'ять Ілліча, Карла Лібкнехта, Карла-Марксієвське, Карло-Марксове, Рози Люксембург*.

Антропоніми, виступаючи в функції вторинної номінації, символічно переосмислюються й стають ідеологічно маркованими одиницями. Ойконіми, утворені від псевдонімів (Ленін, Кіров, Свердлов) можна кваліфікувати як мовні одиниці ще більшого ступеня символізації й експресії, оскільки псевдонім у мовознавчій літературі розглядається як «неофіційна конотативна назва особи, яка відображає якусь певну її характерну ознаку, несе інформаційне та емоційне навантаження» [11, 86]. Розвиток у семантиці антропоніма ідеологічного компонента, в результаті висунення на перший план більш важливої

для символу прагматичної функції, перетворює ім'я на стереотипну номінацію.

Найчастотнішими серед «меморіальних» назв є назви, утворені від імені В. Леніна. В ойконімичному просторі України їх нараховується до 150.

II. Відапелятивні утворення, які для зручності аналізу класифікуємо за такими тематичними групами:

1) ойконіми, утворені від назв реалій соціалістичного способу виробництва: *Колгоспне, Колгоспівка, Змагання, Радгоспівка, Радгоспне, Радгоспний, П'ятирічка, Суботник, Ударне, Ударник*; від назв професій: *Вугляр, Гірник, Шахтар, Шахтарськ, Шахтарське, Інженерне, Інженерівка, Енергетиків, Лікареве, Лікарівщина, Лікарське, Льотниче*; від назв, пов'язаних із виробничою діяльністю: *Антрацит, Бурштин, Будівельне, Індустрія, Індустріальне, Дослідне, Дослідницьке, Залізничне, Залізницьке, Залізниця, Корабельне, Ремонтне, Урожайне, Зернове, Молочне, Овочево, Хлібне, Буряки, Буряківка, Буряківщина, Бурякове*. Дані ойконіми в топонімичній системі України існують з виразними соціальними конотаціями.

Близько 70 населених пунктів у топоніміконі України представлено твірною основою *труд*.

В аналізованій групі актуалізовані словотвірні варіанти:

з формантами -н-: *Урожайне, Корабельне, Кар'єрне, Ремонтне, Соляне, Ударне, Хлібне, Дослідне, Елеваторне, Мінеральне*;

-ов(-ев-): *Трудове, Лікареве, Ланкове, Зернове, Бурякове, Овочево, Садове* (47 назв);

-ськ(-цьк-): *Гірницьке, Лікарське, Залізничанське, Заводський*;

основоскладання: *Вуглегірськ, Хлібороб, Хлібодарівка, Трудколонія, Трудолюбове, Трудолюбимівка*;

словоскладання: *Труд-Куток*;

абревіація: *Гресівський* (від рос. ГРЕС), *Есхар* (абревіатура від Електрична станція Харкова);

атрибутивні конструкції: *Товариський Труд, Український Робітник*;

2) ойконіми, утворені від назв ідеологічно значущих для радянського політичного дискурсу понять: *Комінтерн* (8 назв), *Більшовик* (6 назв), *Комуніст, Комуна, Комунар, Комсомолец, Пролетар*.

У цій групі ойконімів найпоширеніші форманти:

-ськ-: *Комсомольське* (26 назв), *Комсомольський, Комунарськ, Комунарське, Комсомольськ, Комінтернівське, Пролетарський*;

-ів(-к-): *Комунарівка, Комісарівка* (7 назв);

-ОВ-: *Комісарове; Комінтернове*;

-чи-: *Комуністична*;

Зафіксовано аналітичну конструкцію: *Комсомольська Комуна*;

3) група ойконімів на честь важливих свят й історичних подій: Великої Жовтневої соціалістичної революції як найважливішої дати в історії СРСР (*Жовтень, Жовтнева Революція* і метафоричні назви: *Жовтневий Промінь, Жовтневі Зорі, Здобуток Жовтня, Десятиріччя Жовтня*). Так серед населених пунктів УРСР нараховується 99 пунктів з назвою *Жовтневе*. Ця група ойконімів пов'язана з переосмисленням часових категорій у процесі формування нових світоглядних орієнтирів радянської людини;

4) окремою групою представлені ойконіми, в основі яких лежать назви з мілітарної сфери: *Гвардійське, Десантне, Дивізійне, Дивізія, Партизан, Партизанське, Фронтівка*. Позитивне забарвлення таких ойконімів у системі українського топонімікону ґрунтується на семі «героїзм», наявній у семантичній структурі відповідних лексем.

Продуктивним суфіксом у цій групі ойконімів є -ОВ-: *Солдатове, Танкове, Фронтове*;

5) наступну групу ойконімів утворюють метафорично переосмислені лексеми: *Світанок* (12 назв), *Маяк* (10 назв), *Промінь* (8 назв), *Мрія*. Найпродуктивнішою твірною основою даної групи є номен *Зоря*, що виступає назвою 16 населених пунктів й утворює словотвірне гніздо: *Зоряний, Зорянське, Зоря-Труда*. Метафоричне переосмислення цих номенів слугує утвердженню позитивно забарвленої символіки в системі тоталітарного дискурсу;

6) ойконіми, утворені за допомогою прикметника *красний*, стилістичне забарвлення якого посилює ступінь експресії номенів: *Красноармійськ, Красноармійське, Красногвардійське, Красна Зорька, Красна Зоря, Красне Знамя, Красний Колос, Красний Крим, Красний Луч, Красний Маяк, Красний Октябрь, Красний Партизан, Красний Пахар, Красний Прогрес, Красний Профінтер*;

7) окрему групу становлять ойконіми, мотиваційною ознакою яких є радянські міфологеми: *Братське, Веселе, Добре, Патріотичне, Патріотівка, Перемога* (26 назв), *Переможне* (11 назв), *Радісне* (8 назв), *Розкішне* (9 назв), *Славне, Світле* (16 назв). Найчастотнішими у цій групі є ойконіми *Мирне* (48 назв) і його дериваційні варіанти: *Мирний, Мирнолюбівка, Мирна Долина* та ойконім *Дружба* (20 назв) і похідні: *Дружне* (12 назв), *Дружбівка, Дружківка, Друже-*

любівка. Ці номени виразно конотують позитивні риси радянської людини або принципи радянського способу життя.

Усі розглянуті топонімічні назви утворюють систему повторюваних імен, набувають у системі мови виразних соціальних та ідеологічних конотатцій.

Систематична та регулярна, соціальна й ідеологічна конотатції, частотність вживання змінюють референційні значення, що призводить до розмивання культурно-історичної інформації, закладеної в семантичній структурі ойконімів, а також до втрати ними функції індивідуалізації населеного пункту.

Використання обмеженої кількості лексем

для номінації географічних понять сприяє уніфікації та сакралізації навколишнього середовища, чіткій структурованості суспільної свідомості.

Простір як фундаментальна категорія, що визначає буття, разом із категорією часу є найважливішою формою людської діяльності, узгодження спілкування, детермінує розвиток людської особистості. Відповідно ідеологізовані та соціологізовані просторові поняття в системі УРПД, що уніфікують навколишнє середовище, виступають засобом відчуження особистості від національно-історичного, культурного ландшафту, породжують одноманітність у сприйнятті довколишньої дійсності, а на ментальному рівні породжують агресивність у ставленні до неї.

1. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). Монографія, - К.- Черкаси, 2004.
2. Костів О. М. Динаміка і статика в діалектних просторових конструкціях.- Львів, 2003.
3. Медникова Э. М. Идеологический компонент значений слов в словарных и несловарных текстах // Методологические проблемы социальной лингвистики. - М.: Изд-во МГУ, 1986.
4. КПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. - К.: Політвидав України, 1976.
5. Словник української мови: В 11 томах.-К., 1971-1980.
6. Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Короткий словник перифраз.- К., 1985.
7. Брежнев Л. І. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС - К., 1978.- Т. 2.
8. Мурзаев Э. М. Топонимика - популярная.- М., 1978.
9. Суперанская А. В. Что такое топонимика?- М.: Наука, 1985.
10. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р.- К., 1973.
11. Цит. за: Павликівська Н. До питання про номінаційні процеси у жіночій псевдонімії // Українська мова.- 2005.- № 2.

О. *Kalynovska*

SPECIAL CONNOTATION MEANING OF SPACE DENOMINATION IN UKRAINIAN SOVIET POLITICAL DISCOURSE

This article gives semantic analysis of space denominations for Ukrainian Soviet political discourse; it deals with semantic changes in the structure of oikonims, which were caused by total ideological influence on toponymic space of Ukraine under the Soviet times; it provides with structural and semantic models of toponymic names.